

Zamyšlení nad problematikou školního šikanování

(názory a postoje SŠ studentů v Uherském Hradišti)

Jitka Skopalová

Klíčová slova: patologické interpersonální vztahy, skryté příčiny šikany, agresivní chování, právní aspekty šikanování

Anotace: Příspěvek zastává tezi, že vymýcení šikany na školách má zásadní význam pro budoucnost celé demokratické společnosti a současně, zamezí-li se rozvoj dětské agresivity, sníží se jejich kriminalizace v dospělosti. Šikana je rozsáhlým problémem, kterým se intenzivně zabývá jen málo pedagogů. Jedinou efektivní možností jak minimalizovat agresivní projevy šikany ve školách je vzdělávání pedagogů ve schopnosti a praktické dovednosti co nejdříve diagnostikovat agresivní projevy žáků. Pro ilustraci problému obsahuje empirická část příspěvku rozbor názorů respondentů na školní šikanování.

V současné době se stále častěji píše a mluví o šikaně mezi školními dětmi, jež dovedou spolužáka řezat, pálit nebo surově ponižovat (když ho nutí sníst či vypít něco odporného, políbit botu, zbit nebo zkopat menší dítě apod.) Uvedené situace jsou spolehlivě doloženy, jsou ovšem řídké a bylo by chybou příliš se na ně upínat a dramatizovat. Většinou jde totiž o méně závažné případy ubližování, které však rozhodně nesmíme podceňovat. Mezi tyto „všední“ projevy šikany patří fackování, kopání, ničení věcí, lití vody do aktovky, rozšlapání svačiny, vyhození čepice z okna, hrubé nadávky, obnažení apod.

Šikanovat ve škole však může samozřejmě i učitel, a to dokonce i tak, že si to snad ani neuvědomuje. Své jednání pak halí do rámce spravedlivé důslednosti. Stačí když si namluví, že neklid, nesoustředěnost, roztěkanost, labilita, neobratnost, jakož i zbrkllost dítěte trpící lehkou mozkovou dysfunkcí jsou projevem nekázně, přičemž kázeň lze obnovit nejlépe poznámkami typu: "Dnes opět nedával pozor v hodině matematiky" (podobných poznámek může dítě dostat každou hodinu několik).

V těchto případech mnohdy hraje roli neinformovanost, leckdy i antipatie vůči žákovi nebo rodičům. U závažnějších motivů může dojít až k tzv. pseudopedagogickému sadismu. V jeho rozvinuté podobě je pro chování pedagoga tohoto typu charakteristický důraz na poslušnost a disciplínu. Převaha nad objektem výchovy bývá zdůrazňována vyžadováním absolutní poslušnosti. Tlak na podřízené žáky a vynucování dokonalé kázně přináší pedagogickému sadistovi uspokojení. Je pravdou, že lidé tohoto typu mohou mít občas určité úspěchy - poradí si s vyhlášenou neukázněnou skupinou či třídou. Sami bývají takřkajíc "akorátní", potrpí si na vnější projevy disciplíny. Vyskytne-li se takovýto člověk v postavení, v němž má nějakou moc nad druhými lidmi, může se stát zdrojem značného utrpení svých svěřenců. Abych nebyla nespravedlivá, zmíněný pedagogický sadismus se netýká pouze mužů, ale i žen.

Šikanou tedy rozumíme určitý projev patologických interpersonálních vztahů, vztahů vyvolávajících u oběti psychické zatížení a snahu uniknout ze situace jakýmkoliv způsobem. Šikana je typem vnitrodruhové agrese, ale na rozdíl od ostatních forem agrese je samoučelná a alarmujícím způsobem rozšířená.

Proč mají někteří jedinci potřebu šikanovat? Odborníci spatřují zdroje jejího vzniku v osobnostech pachatelů – zanedbaná výchova k neagresivnímu chování v útlém dětství, identifikace s dospělým agresorem v rodině, patologické sexuální sklony, psychopatie, touha po intenzivnějších zážitcích při anomálním emocionálním vývoji, nedostatek soucitu, mravních zábran, apod. Jednou „skrytou“ příčinou může být i tlak kolektivu na malé chlapce nebo mladé muže, který je nutí, aby se chovali tak, jak se od muže očekává - aby byl mužně tvrdý, nikoli změkčilý, aby se nebál rány a aby jí v případě nutnosti sám také dovedl dát

(nejeden učitel tělocviku v duchu souhlasí s tím, že „srab má dostat zabrat“ a nelituje kluka, který se stane předmětem posměchu ostatních). V šikaně mezi chlapci tak můžeme spatřit degenerovanou formu tradičního tlaku k mužnosti, který dnes zcela postrádá legitimitu.

Na šikaně se "přiživují" i další motivy, o kterých většinou neradi mluvíme, protože by pro nás bylo ponižující si je u sebe přiznat. Jednou z nich je touha po moci, přání ovládat druhého člověka - když lidi ovládneme, nemohou ovládat oni nás. Obdobně se málo hovoří o motivu krutosti, o tom, že člověku působí potěšení, když vidí někoho trpět. Jak objevili psychoanalyticky něco podobného dřímá ve většině lidí. Při šikaně je možné tento motiv uspokojit.

Uvedené souvisí s výchovou. Na výchovu působí různé aspekty, ať už je to škola, sportovní a zájmové činnosti a s tím související kolektiv, média, která dětem zprostředkovávají mezinárodní konflikty, terorismus, války, filmy, kde brutalita je úplně běžná a „normální“, apod. „Mnohé z těchto jevů mají silné emotivní jádro a lze říci, že citové prožitky ovlivňují mládež i nežádoucím směrem.“(Mojžíšek, 1986).

Další roli zde hrají temperamentové dispozice, zejména vznětlivost a impulsivita, které jedinec špatně ovládá a také menší citlivost k možným následkům jednání. Tyto vlastnosti však samy o sobě k agresivitě nevedou. Musí k nim přistoupit určitý způsob výchovy, resp. zacházení s dítětem. Rodina má tedy zásadní vliv na vývoj dítěte. Dítě bývá poškozeno nedostatkem vřelého zájmu, citovým chladem, ponižováním, lhostejností, nepřátelstvím, prudkými výbuchy negativních citů, někdy dokonce i nenávistí. K tomu může přistoupit i fyzické násilí ze strany rodičů. Dalším negativem je lhostejnost a tolerance k násilí, jehož se dítě dopouští vůči vrstevníkům (nejednou se dokonce setkáváme s pochvalou za násilné chování, v němž rodiče vidí normální prostředek k dosahování cílů při jednání s druhými lidmi mimo rodinu. V tomto případě výchova malého „dravce“ vypadá patrně následovně: „měj ostré lokty , co můžeš urvat, urvi za každou cenu , zadarmo ti nikdo nic nedá , neber ohledy na druhé , buď tím kdo bije a ne tím kdo je bit.“

Jak je patrné z výše uvedeného agresivní chování jedince ovlivňuje celá řada faktorů, přičemž samozřejmě míra ovlivnění jednotlivými faktory závisí na osobnosti každého člověka. Všeobecně lze tyto faktory rozdělit na dva vlivy. Kognitivní a společenské. Kognitivní vliv je představován prvkem očekávání, že svým jednáním uspějí, což je také rozhodujícím kritériem pro agresivní chování. Charakteristika společenských vlivů vychází z názoru, že dějiny vzniku agresivního chování je třeba hledat ve společenských podmínkách. Existuje názor, že v současné době vzniká souvislost mezi nejistotou, strachem, přehnanými požadavky na výkon s agresivitou. Příčiny lze spatřovat ve velké konkurenci ve společnosti, kde je mnoho lidí odsouzeno k prohře a roste tak obava z neúspěchu nebo selhání.

Domnívám se, většina pedagogů příčiny šikanování mezi dětmi zná, ve své škole je rozpozná, ale stále ještě proti nim nedokáže razantně zakročit, neboť neví jak, což je zapříčiněno mimo jiné i současnou situací ve společnosti a jejím přístupem k výchově a vzdělávání. Šikanování je však, jak již zde bylo v mnoha vystoupeních zdůrazněno, nebezpečný sociálně patologický jev, při němž je omezována zejména osobní svoboda, svoboda rozhodování, je ponižována lidská důstojnost a čest, mnohdy je obětí ubližováno na zdraví či na majetku a má i právní důsledky. Protože je však šikanování velmi složitý a komplexní problém, je i právní řešení velmi problematické. Důvodem je zejména fakt, že se tohoto trestného činu dopouští děti na dětech, a proto nejsou agresori mnohdy pro nedostatek věku trestněprávně či občanskoprávně odpovědní.

Nezbytná je však prevence šikany. Zahraniční zkušenosti s jejím řízeným aktivním omezováním ukazují, že ubude vandalismu, zlepší se atmosféra, kázeň a pořádek ve škole, zvýší se spokojenost dětí s pobytem v této instituci. Z hlediska celospolečenského pak perspektivně ubude kriminálních jedinců a psychicky poškozených dospělých.

Vzhledem k tomu, že se na katedře společenských věd věnujeme od roku 1997 problematice sociálních deviací v rámci studijního programu OV, posuzovali jsme z tohoto hlediska zpracovávané tematické celky jednotlivá hesla osnov v řadě vydávaných učebnic OV pro 6. – 9. ročník ZŠ a víceletých gymnázií (Hrachovcová, M. a kol. Občanská výchova pro 6.-9.ročník základní školy. Nakladatelství Olomouc, 1997-2000.). Problémem pro autory byla snaha vypracovat učební texty, které by vyhovovaly všem třem vzdělávacím programům – Občanské, Základní a Národní škole. Pokud v osnovách nebylo přímo uvedeno téma věnované některé specifické formě sociálně nežádoucích jevů, museli jsme zvažovat, kam vhodně včlenit určité závažné společenské problémy (po zvážení možností jsme začlenili do koncepce našich učebnic i tematiku, která v osnovách sice není přímo vymezena – jednalo se o výchovu ke zdravému životnímu stylu, otázky sexuální výchovy v dospívání a problematiku úcty ke stáří).

Koncepce učebnic je založena na prvku tvůrčí aktivity učitele a žáků. Učebnice obsahují řadu informací potřebných pro občanský a osobní život, náměty k diskusím, návrhy projektů s aktuální tematikou, literární ukázky, hry, testy a mnoho dalších tvořivých aktivit, to vše doplněné dokumentárními fotografiemi, ukázkami z tisku a ilustracemi. Učebnice jsou doplněny metodickými příručkami, kde jsme učitelům poskytli nejen možný návrh průběhu vyučovací hodiny, ale nacházejí se zde přílohy právní povahy a odborný výklad k problematice, s níž mají se žáky pracovat. Nejvíce možností v prevenci sociálních negativ nabízí učitelům občanské výchovy učebnice 8. ročníku. V tematickém celku Člověk jako osobnost, který je výrazně orientován na sebepoznání, naleznou i problematiku kouření, alkoholismu, vliv party, návrhy na využití volného času a zásady zdravého životního stylu. V tematickém celku Člověk a citový život se opět objevuje pasáž o návykových látkách v souvislosti se stresem a depresemi. V kapitole Člověk a právo je zařazeno poučení o trestní odpovědnosti mladistvých, jsou zde vysvětleny časté příčiny kriminality a sem je zařazena, bohužel tak aktuální a na dnešním semináři projednávaná, problematika šikanování ve školách. V učebnici 9. ročníku nejvíce možností nabízí tematický celek Životní perspektivy, kam jsme zařadili kapitolu Umění říci Ne – ne drogám, gamblingu, workoholismu, násilí v televizi, apod. Značnou pozornost jsme věnovali i problematice působení skupin se sektářskými rysy.

Je však potřebné upozornit na fakt, že si učitel musí z nabídky učebnice umět vybírat a přihlížet k aktuální situaci ve třídě. Zprostředkované poznatky z učebnic mají v co největší míře sloužit žákům k praktickému využití v osobním životě.

Výsledky šetření.

Průzkumný terén byl dán regionem Uherské Hradiště a pro účely šetření byly vybráni studenti 5 škol – jednalo se o Střední průmyslovou školu, Obchodní akademii, Střední uměleckoprůmyslovou školu, Střední zdravotnickou školu a Gymnázium Uherské Hradiště. Šetření bylo uskutečněno ve třetích ročnících. Základní výzkumnou technikou byl dotazník vyplňovaný anonymně bez přítomnosti učitele (jednalo se o dotazník Ministerstva vnitra ČR, odboru prevence z roku 1996 určený odborníkům, kteří se zabývají sociálně patologickými jevy a upravený pro získání informací k danému tématu). Cílem šetření bylo zjistit názory a postoje studentů středních škol k uvedeným jevům a zda existují rozdíly v pohledu respondentů v hodnocení sledované problematiky.

Sběr dat prováděla studentka Markéta Votočková. Soubor byl tvořen celkem 454 studenty (201 chlapců a 253 dívek). V dotazníku bylo respondentům předloženo 19 sociálně negativních jevů, u nichž studenti hodnotili (pomocí škály 5 stupňů) jejich četnost a závažnost.

Nyní uvádím přehled sociálně nežádoucích jevů, tak jak se respondenti v té či oné míře vyjádřili o jejich četnosti tj. vyskytuje se poměrně často a vyskytuje se velmi často.

Pořadí sociálně nežádoucích jevů řazených podle jejich četnosti:

Četnost	%
Konzumace alkoholu dětmi a mladistvými	88
Záškoláctví	78
Nezaměstnanost mladistvých	71
kriminalita rómských dětí a mladistvých	71
Projevy rasismu	62
Vandalismus	59
Nealkoholová toxikomanie dětí a mladistvých	57
Majetková kriminalita dětí a mladistvých	57
Předčasné sexuální zkušenosti dětí do 15 let	56
Graffiti	54
Gamblerství	45
Násilná kriminalita dětí a mladistvých	39
Šikanování mezi mladistvými	36
Šikanování mezi dětmi na ZŠ	34
Prostituce dětí a mladistvých	29
Útěky z domova	25
Sebevražednost dětí a mladistvých	14
Homoprostituce dětí a mladistvých	14
Kontakty se sektami	8

Z uvedené tabulky vyplývá, že největší počet respondentů, a to více než čtyři pětiny se domnívá, že se v naší společnosti nejčastěji vyskytuje konzumace alkoholu dětmi a mladistvými. Na druhém místě, co se týká četnosti, respondenti uvádějí záškoláctví. Takto záškoláctví hodnotily tři čtvrtiny respondentů. Téměř shodně se respondenti vyjádřili o četnosti dvou sociálně negativních jevů -ve více než dvou třetinách udávali, že se v naší společnosti vyskytuje poměrně často a velmi často nezaměstnanost dětí a mladistvých a současně také kriminalita rómských dětí a mladistvých. Více než třetina respondentů se téměř shodně vyjadřují o četnosti šikanování mezi mladistvými a také mezi dětmi na ZŠ.

Z další analýzy výsledků výzkumu vyplývá, že největší počet respondentů označuje za poměrně závažný a velmi závažný sociálně nežádoucí jev v naší společnosti násilnou kriminalitu dětí a mladistvých a o něco méně respondentů se takto vyjádřilo o kriminalitě rómských dětí a mladistvých a majetkové kriminalitě dětí a mladistvých. Šikanování mezi mladistvými (79,3%) a mezi dětmi na ZŠ (43,4%) řadí mezi poměrně závažné a velmi závažné sociálně nežádoucí jevy v naší společnosti téměř shodný počet respondentů - více než tři čtvrtiny.

Hodnocení četnosti výskytu šikanování mezi dětmi na základních školách

Šikanování mezi dětmi	%
Téměř se nevyskytuje	11,7
Občas se vyskytuje	40,0
Vyskytuje se poměrně často	24,7
Vyskytuje se velmi často	9,7
Nevím, nemám informace	13,2
celkem	100

Většina respondentů se domnívá, že se tento jev u nás vyskytuje pouze občas. Jedna čtvrtina si myslí, že se vyskytuje poměrně často, a jedna desetina, že se vyskytuje velmi často. Více než desetina respondentů o tomto jevu nic neví, nebo nemá informace, a další desetina zastává názor, že se téměř nevyskytuje.

Hodnocení závažnosti šikanování mezi dětmi na základních školách

Šikanování mezi dětmi	%
Není závažný	2,8
Je nepříliš závažný	14,3
Je poměrně závažný	39,7
Je velmi závažný	37,0
Nevím, nechci se vyjádřit	6,2
celkem	100

Více než jedna třetina respondentů se domnívá, že je tento jev poměrně závažný a další třetina, že se jedná o jev velmi závažný. Více než desetina respondentů udává, že tento jev není příliš závažný a méně než desetina o tomto jevu nemá informace, nebo se nechce vyjádřit. Velmi malá část respondentů se domnívá, že tento jev není závažný.

Z výsledků šetření je zřejmé, že se názory respondentů na četnost a závažnost šikanování dosti různí. Rozdíl mezi názory na četnost a závažnost je u 192 respondentů. V celkovém pořadí hodnocených sociálně nežádoucích jevů je šikanování mezi dětmi na základních školách podle názorů respondentů řazeno na 14. místo z hlediska četnosti a na 9. místo z hlediska závažnosti. Z výsledků hodnocení četnosti šikanování mezi dětmi na základních školách vyplývá, že neexistuje statisticky významný rozdíl v odpovědích chlapců a dívek. Obě skupiny respondentů v největším procentu domnívají, že se tento jev vyskytuje pouze občas (chlapci 44,8%, dívky 37,5%). Statisticky významný rozdíl vyplývá z odpovědí respondentů různých škol hodnotících četnost tohoto sociálně nežádoucího jevu. Názor, že se tento jev vyskytuje poměrně často a velmi často zastává nejvíce respondentů ze střední zdravotnické školy (49,%) a nejméně respondentů ze střední průmyslové školy (27,7%).

Z výsledků hodnocení závažnosti šikanování mezi dětmi na základních školách vyplývá statisticky významný rozdíl v odpovědích respondentů mužského a ženského pohlaví. Chlapci se v největším počtu (40,8%) přiklání k názoru, že je tento jev poměrně závažný a děvčata nejvíce zastávala názor (41,1 %), že je tento jev velmi závažný. Statisticky významný rozdíl existuje i v odpovědích respondentů různých škol hodnotících závažnost tohoto sociálně nežádoucího jevu. K názoru, že je tento jev poměrně závažný a velmi závažný se přiklání většina respondentů. Nejvíce však studenti obchodní akademie (81,6%) a nejméně, a to v 70%, studenti střední uměleckoprůmyslové školy

Domnívám se, že je tento jev respondenty tak závažně hodnocen proto, že si uvědomují, jaké následky může mít šikana pro psychiku malého dítěte - školáka a možná také proto, že něco podobného zažili v dětství a zanechalo to v nich "pestré" vzpomínky, které nehodnotí jako nejpříjemnější.

Hodnocení četnosti výskytu šikanování mezi mladistvými

Šikanování mezi mladistvými	%
Téměř se nevyskytuje	12,8
Občas se vyskytuje	40
Vyskytuje se poměrně často	27,8
Vyskytuje se velmi často	8,6

Nevím, nemám informace	10,8
celkem	100

Největší procento respondentů se domnívá, že se tento jev u nás vyskytuje pouze občas. Jedna třetina zastává názor, že se vyskytuje poměrně často, a necelá desetina se domnívá, že se vyskytuje poměrně často. Více než desetina udává, že se tento jev v naší společnosti téměř nevyskytuje, a jedna desetina o tomto jevu nic neví nebo nemá informace.

Hodnocení závažnosti šikanování mezi mladistvými

Šikanování mezi dětmi	%
Není závažný	2,8
Je nepříliš závažný	14,3
Je poměrně závažný	39,7
Je velmi závažný	37,0
Nevím, nechci se vyjádřit	6,2
celkem	100

Necelá polovina respondentů udává, že je tento jev poměrně závažný, a jedna třetina udává, že se jedná o jev velmi závažný. Jedna desetina respondentů se domnívá, že tento jev není příliš závažný a méně než desetina respondentů o tomto jevu neví, nebo se nechce vyjádřit. Jen i malá část respondentů si myslí, že tento jev není závažný.

Názory respondentů na četnost a závažnost šikanování mezi mladistvými jsou poměrně shodné. Rozdílný názor na četnost a závažnost jevu má pouze 69 respondentů, což je vzhledem k rozdílům u ostatních hodnocených jevů poměrně málo.

V celkovém pořadí hodnocených sociálně negativních jevů je šikanování mezi mladistvými podle názorů respondentů na 13. místě z hlediska četnosti a na 8. místě z hlediska závažnosti.

Z výsledků hodnocení četnosti šikanování mezi mladistvými vyplývá že neexistuje statisticky významný rozdíl v odpovědích respondentů mužského a ženského pohlaví. Největší část ze skupiny respondentů mužského pohlaví se domnívá, že se tento jev vyskytuje pouze občas (39,8%) a tentýž názor zastává největší část ze skupiny respondentů ženského pohlaví (40,3%). Největší podíl z celé skupiny respondentů zastávající názor, že se tento jev téměř nevyskytuje, tvoří chlapci (72,4%) a největší podíl z celé skupiny respondentů, kteří tvrdí, že o četnosti tohoto sociálně nežádoucího jevu nic neví nebo o jeho četnosti nemají informace, tvoří dívky (69,4%).

Statisticky významný rozdíl existuje i v odpovědích respondentů z různých škol hodnotících četnost šikanování mezi mladistvými. Studenti střední uměleckoprůmyslové školy se nejvíce (36%) přiklánějí k názoru, že se tento jev vyskytuje poměrně často a stejný názor zastává i nejvíce respondentů z obchodní akademie (29,6%). Ostatní respondenti se spíše přiklánějí k tvrzení, že se tento jev vyskytuje pouze občas (střední zdravotnická škola 34%, gymnázium 47,6%, střední průmyslová škola 45,9%). Domníváme se, že studenti při hodnocení četnosti šikanování mezi mladistvými vycházeli z vlastní zkušenosti a znalosti této problematiky), která se v daleko větší míře objevuje spíše v odborných učilištích.

Z výsledků hodnocení závažnosti šikanování mezi mladistvými vyplývá, že existuje statisticky významný rozdíl v odpovědích respondentů mužského a ženského pohlaví. Obojí se přiklánějí k názoru, že je tento jev poměrně závažný (chlapci 39,8%, dívky 48,2%). Nejvíce se však liší v odpovědích, že tento jev není závažný. Tento názor zastává z celé skupiny respondentů 72,7% chlapců a 27,3% děvčat). Statisticky významný rozdíl neexistuje v odpovědích respondentů z různých škol. Všechny skupiny respondentů zastávají nejvíce názor, že je tento jev poměrně závažný.

Zdá se, že respondenti hodnotili závažnost tohoto sociálně nežádoucího jevu na základě stejných zkušeností, podle kterých hodnotili i jeho četnost. Situace zachycená v uherskohradištském regionu jistě není tak „závažná“ jako v Praze či jiných velkých městech. Roli zde sehrává také fakt, že sledovaný region dodržuje tradice a zvyky (uznávání rodiny a jejích hodnot, víceméně dodržovaná křesťanská morálka, a j).

Z jednání na dnešním semináři vyplývá, že se v případě školního šikanování jedná o komplexní problém, na jehož řešení by se měli společně podílet pedagogové, psychologové, sociologové ve spolupráci s rodinou. Agresi dětí je třeba regulovat, usměrňovat a transformovat do přijatelné podoby. K tomu jsou však zapotřebí i legislativní změny, neboť škola, i když malého agresora přistihne přímo při „činu“, je stejně bezmocná.

Správnou výchovou, citlivým a vnímavým přístupem k dítěti, kdy mu lásku projevíme nejvíce tím, že na něj máme dostatek času, naučíme se ho poslouchat, nepodceňujeme ho, bereme ho jako rovnocenného partnera, přičemž nenásilnou formou si udržíme rodičovskou autoritu, měli bychom docílit toho, že z takového dítěte vyroste člověk se zdravým sebevědomím, který dokáže být k sobě kritický. Autokritika jej povede ke skromnosti a spravedlnosti nejen vůči sobě, ale hlavně vůči okolí. Nebude aktérem šikany ať už aktivním nebo pasivním.

Literatura:

BENDL, S. *Prevence a řešení šikany ve škole*. Praha: ISV, 2003.

KOLÁŘ, M. *Skrytý svět šikanování ve školách. Příčiny, diagnostika a praktická pomoc*. Praha: Portál, 1997.

KOLÁŘ, M.: *Bolest šikanování. Cesta k zastavení epidemie šikanování na školách*. Praha: Portál, 2001.

MATĚJČEK, Z. *Po dobrém nebo po zlém?* Praha: Portál, 1994.

MOJŽÍŠEK, L. *Základy pedagogické diagnostiky*. Praha, 1986

LANGMEIER, J. - MATĚJČEK, Z. *Psychická deprivace v dětství*. Praha: 1974

PARRY, J., CARINGTON, G.: *Čelíme šikanování. Metodický sborník*. Institut pedagogicko-psychologického poradenství ČR. Praha, 1995.

ŘÍČAN, P. *Agresivita a šikana mezi dětmi. Jak dát dětem ve škole pocit bezpečí*. Praha : Portál, 1995.

VOTOČKOVÁ, M. *Názory a postoje středoškolských studentů k nejčastějším sociálně negativním jevům v naší společnosti*. Diplomová práce. Olomouc 2000.

Kontaktní adresa:

PhDr. Jitka Skopalová, Ph.D.

Katedra společenských věd

Pedagogická fakulta Univerzity Palackého

Žižkovo nám. 5

771 40 Olomouc

e-mail skopalov@pdfnw.upol.cz